

رسالة عرض ؛ مولانا جلال الدين دوانی

منبعی ارزشمند در مورد تشکیلات
نظامی و اداری آق قویونلوها

نسخه خطی، مشهد: کتابخانه مرکزی استان قدس رضوی، شماره ۱۶۸۱۵

○ پرویز عادل

مولانا جلال‌الدین دوانی (۹۰۸-۸۳۰ ه.ق) از دانشمندان معروف قرن نهم هجری بود که اوج شهرتش در دوران اوزون حسن و سلطان یعقوب آق قویونلو بوده است. در این دوران، او صاحب مناصبی چون وزارت، منشی‌گری، مدرسی و قضاوت بوده همچنین در شعر و ادبیات و علوم دینی مهارت فوق‌العاده‌ای داشته است

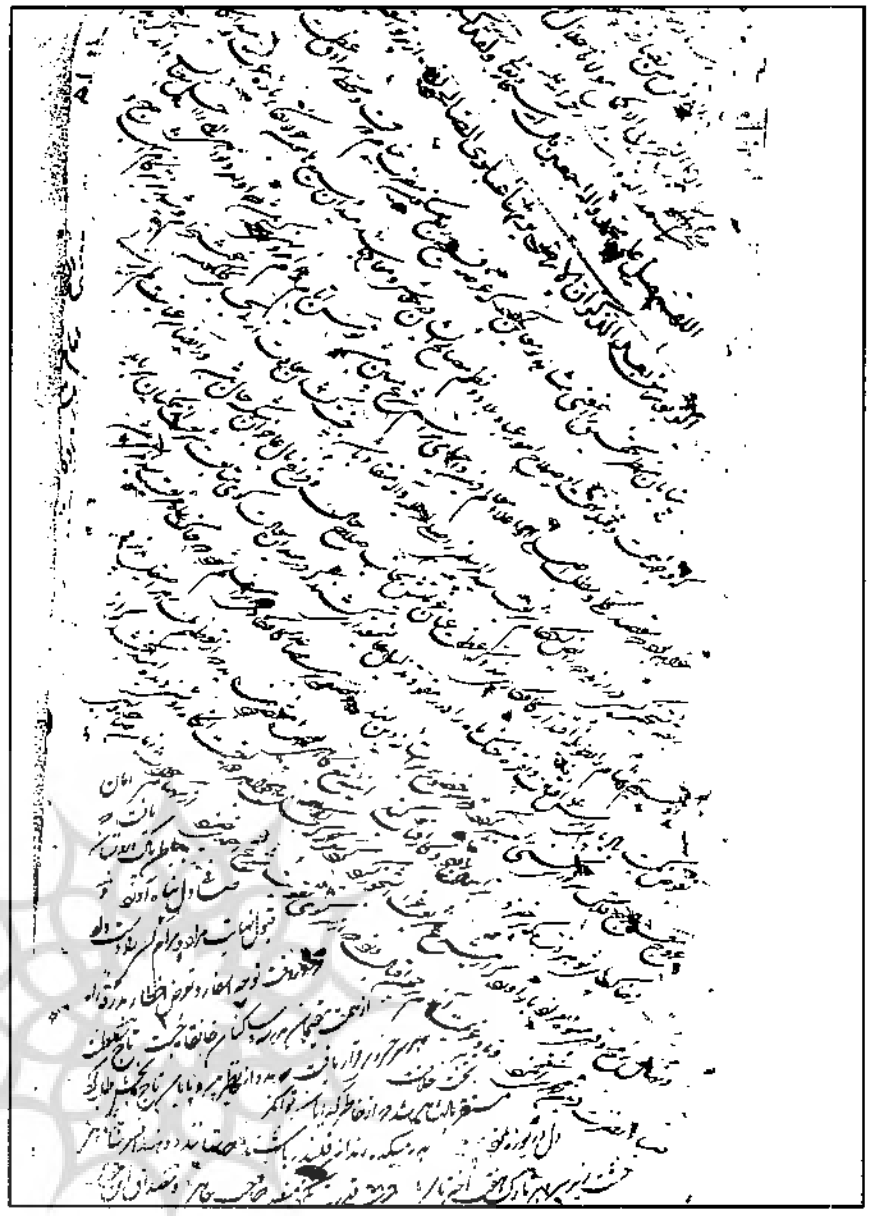
رساله عرض مولانا جلال‌الدین
دوانی در مورد تشکیلات نظامی و
مدنی عهد اوزون حسن آق قویونلو
اطلاعات منحصر به فردی ارائه
می‌نماید

آمار از تعداد سپاهیان، تعیین میزان حقوق و مواجب آنان، تعیین درجات سپاه و تهیه تدارکات جنگی و وسایل رزمی بوده که تحت نظر عارض یا صاحب‌دیوان عرض اداره می‌شده است. مؤلف این اثر، مولانا جلال‌الدین دوانی (۹۰۸-۸۳۰ ه.ق) از دانشمندان معروف قرن نهم هجری بود که اوج شهرتش در دوران اوزون حسن و سلطان یعقوب آق قویونلو بوده است. در این دوران او صاحب مناصبی چون وزارت، منشی‌گری، مدرسی و قضاوت بوده همچنین در شعر و ادبیات و علوم دینی مهارت فوق‌العاده‌ای داشته است و در این راستا حتی تالیفات مهم و باارزشی نیز از او باقیمانده است؛ از جمله مهمترین تالیفات دوانی رساله زوراء، رساله اثبات واجب، رساله اخلاق جلالی، رساله تورات‌الهدایه و... است. شایان ذکر است که دلیل باقی ماندن اینگونه آثار از او به منافسه وی با امیر صدرالدینی، دانشمند دیگر آن دوران برمی‌گردد که به نوشته‌ها و آثار همدیگر انتقاداتی وارد می‌نموده‌اند. بدین‌گونه تمام آثار مولانا دوانی بصورت رساله‌هایی کوچک و کم حجم باقی مانده‌اند. موضوع بحث ما که رساله عرض مولانا دوانی را شامل می‌گردد از دیدگاه علمی تاریخ جایگاه ویژه‌ای دارد. این اثر مهم و

تاریخ ترکمانان آق قویونلو که عمدتاً در چهار منبع اصلی (کتاب دیار بگریه تالیف ابوبکر طهرانی، تاریخ عالم آرای امینی اثر فضل‌الله روزبهان خنجی، سفرنامه‌های ونیزیان در ایران نوشته باربارو و دیگران و رساله عرض [عرض نامه] مولانا جلال‌الدین دوانی) انعکاس یافته به دلیل قلت منابع و لاجرم قلت داده‌های تاریخی کمتر مورد توجه پژوهشگران تاریخ قرار گرفته است. بدین دلیل قصد ما در اینجا بررسی یکی از منابع فوق‌الذکر می‌باشد که از لحاظ محتوایی با منابع دیگر این عهد تفاوت بارزی دارد؛ با این توضیح که این منبع علاوه بر تاریخ سیاسی که دیگر منابع آن دوران بدان محدود می‌شوند، به ساختار اداری نیز اشاره نموده اطلاعات ارزنده‌ای ارائه می‌نماید که همانا مهمترین ویژگی این اثر است این ویژگی را در منابع دیگر این عهد کمتر می‌بینیم، بنابراین این نوشتار در محث «منبع‌شناسی آق قویونلوها» هم می‌گنجد.

عرض یا (عرض) یعنی سان دیدن و عرض سپاه بمعنی بررسی وضع کمی و کیفی واحدهای نظامی و همچنین سنجش میزان آمادگی و کارایی رزمی و همچنین مهندسی نظامی است که این امور زیر نظر دیوان عرضی بوده و وظیفه دیوان عرض همچنین تهیه

ورق اول نسخه خطی

مفید دوانی که در مورد تشکیلات نظامی و مدنی عهد اوزون حسن آق قویونلو اطلاعات منحصر به فردی ارائه می‌نماید با تفسیری بر آیه «ولقد کتبنا فی الزبور من بعد الذکر ان الارض یرثها عبادی الصالحون» آغاز شده «پرهیزگاری» را لازمه پادشاهی و عامل تداوم سلطنت می‌داند و سپس به سرقصه شده شرح عرضی را ذکر می‌کند که سلطان خلیل آق قویونلو در کنار بندامیر (جنوب تخت جمشید) از لشکریان خود دیده و مؤلف این رساله یعنی ملاجلال نیز در آنجا حضور داشته است به این علت این اثر از ارزش تاریخی والایی برخوردار بوده منبعی موثق به‌شمار می‌رود منتهی این نویسنده و منشی سلطنتی آق قویونلوها هیچگاه و هیچ جا به سال این عرض سپاه اشاره‌ای نمی‌کند. این مساله که جای تامل و تعمق دارد متأسفانه نقطه مبهم این اثر مهم می‌باشد ولی با این توضیح و نیز با دقت در امور سپاهی و سپاهیگری می‌توان حدس زد که سال وقوع این عرض همانا قبل از آغاز دوران سلطنت سلطان یعقوب (۸۸۲ هـ. ق) بوده باشد، بدینگونه معتقدیم که این اثر به احتمال خیلی قوی متعلق به دوران سلطنت اوزون حسن و با احتمال خیلی ضعیف به دوران سلطنت خلیل آق قویونلو می‌باشد اما از آنجایی که در برخی مواقع نام این اثر را «عرض سپاه اوزون حسن» نیز آورده‌اند پس نظر اول از قوت و صحت بیشتری برخوردار است.

این اثر از آن نظر که فهرست کاملی از صاحبمنصبان نظامی و

غیرنظامی عهد آق قویونلوها را ارائه می‌نماید کاملاً ارزشمند و پراهمیت است، از طرفی دیگر چون این عرض در منطقه بندامیر و حوالی تخت جمشید انجام شده است پس می‌تواند اثری مهم در زمینه «فارس‌شناسی» باشد. حتی خود دوانی در جای جای این رساله از آن سرزمین تحت عنوان «ملک سلیمان» نام برده که منظورش از سلیمان همان جمشید، پادشاه اساطیری ایران بوده و ملک سلیمان نیز به سرزمین تخت جمشید و حوالی آن یعنی فارس اشاره دارد. این عرض سپاه که در فصل پاییز (خریف، بنا بقول خود دوانی) و ماه مبارک رمضان انجام گرفته با تعبیر ادبی دوانی پر و بال گرفته و بدینگونه به رساله‌ای مفید و سودمند تبدیل گشته است. رساله مولانا دوانی به بخش‌های چهارگانه زیر تقسیم شده است: ۱- صفت بندامیر ۲- آغاز عرض ۳- صفت روز دویم عرض ۴- صفت روز سیوم عرض.

«توصیف بندامیر» یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های ارزنده این اثر می‌باشد که در آن مؤلف ضمن توصیف این بنای تاریخی، سازنده آن؛ عضدالدوله دیلمی را پادشاه بزرگی دانسته به ستایش او می‌پردازد، به این ترتیب دوانی با این بحث وارد حیطه جغرافیایی تاریخی شده بلان جلوه‌ای خاص می‌دهد و در ادامه مطالب خود و در روز «آغاز عرض» به سان دادن درویشان احمدی (مولهان) اشاره و سپس می‌افزاید که آن گروه با توق، علم احمدی، دف، نی، چنانکه رسمشان بود بدین مهم پرداخته و مورد محبت و عنایت شاهانه قرار گرفته‌اند که این امر به نوبه خود می‌تواند جایگاه والای درویشان و همچنین نقش طریقت در نزد سلاطین ترکان آق قویونلو را نشان دهد.

در دومین روز عرض که مهم‌ترین و مفصل‌ترین عرض رساله دوانی است، علم خاندان بایندری (آق قویونلو) که «ارایت بیضا» یا پرچم سفید رنگی بود پیشاپیش رژه‌روندگان آورده می‌شود تا عظمت دولت را به عرضه نمایش گذارند. به دنبال آن و طی ترتیبی ویژه، ابتدا شاهزاده‌گان و امرا عبور می‌کنند و رضایت سلطان را جلب می‌نمایند سپس جناح راست (ساغ) سپاه آق قویونلو که سلطان علی میرزا فرمانده آن بوده به عرض پرداخته مورد عنایت سلطان واقع می‌گردد و بعد از آن گردان امیر مظفرالدین منصور بیک پرناک، و بدنبال آن نیز امیر سهراب بیکه امیر نورعلی بیک، سلطان احمدبیک جولان، سیدی علی بیک و شاه علی بیک پرناکه به ترتیب حضور سلطان آق قویونلو شرفیاب شده هدایایی شاهانه تقدیم نموده مورد محبت سلطان خلیل قرار گرفته عنایات شاهانه می‌یابند. دوانی تعداد لشکریان را در این جناح، نه هزار و صد و پنجاه و چهار نفر می‌داند، در ادامه گزارش این عرض نوبت به سان جناح چپ (سول) ارتش آق قویونلوها می‌رسد که زیر نظر امیر محمودبیک صورت گرفته و کلاً هفت هزار و سیصد و هفتاد نفر بوده‌اند. بدنبال آن نیز نوبت به مهمترین قسمت سپاه آق قویونلو یعنی متقلای (قلب) می‌رسد که نورالدین میرزا فرمانده آن بوده، او نیز همانند سایر امرای دیگر، قبل از سان دادن بخدمت سلطان رسیده هدیه‌ای قابل، تقدیم نموده است پس از او نیز امرای تحت امرش: منصور بیک افشار، حمزه بیک و... بنا بر رسم نظامی خود چنین کرده عنایات شاهانه می‌یابند. در این بین باید متذکر شد؛ تعداد این قسمت از سپاه آق قویونلو که پنجهزار و ششصد و دو نفر بوده جلوه‌ای خاص داشته چون مهمترین و حیاتی‌ترین قسمت سپاه آق قویونلو نیز بوده است در این روز که مهم‌ترین و حساس‌ترین روز عرض می‌باشد افراد ذیل (چه نظامی و چه غیرنظامی) به ترتیبی که خواهد آمد به سان دادن پرداختند: ۱) جناح راست (ساغ) ۲) جناح چپ (سول) ۳) متقلای (قلب) ۴) ایناقان (ندیمان) و

خواص شاه ۵) صدور ۶) وزراء و سواحب به همراه نوکران و لشکریانشان ۷) نوکران خاص. بدین ترتیب اگر بر اساس آماری که دوانی ارائه می‌کند تعداد سپاهیان آق‌قویونلو را حساب کنیم روی هم رفته بیست و دو هزار و یکصد و هشتاد و شش نفر می‌باشند که این رقم نمی‌تواند تعداد کامل سپاهیان آق‌قویونلو را دربر بگیرد چون این عرض هنگامی صورت گرفته که اوزون حسن و لشکریان زنده‌اش مشغول غزوات خود در گرجستان بوده‌اند پس از طرفی نیز می‌توان گفت که لشکریان حاضر در این سان‌ها، سپاهیان زبده آق‌قویونلو نبوده‌اند.

در سومین روز عرض که مرحله نهایی بازدید سپاه می‌باشد، سپاهیان آق‌قویونلو برای نمایاندن آرایش نظامی و همچنین نشان ارادت قلبی خود در مقابل سلطان خلیل «یاسال» نموده صف کشیدند و دایره زدند، بر اثر آن و در لحظات پایانی این عرض نیز در حق سلطان خود دعا نمودند که بنظر می‌رسد دعای خیر و بقای عمر باشد.

مطلب مهمی که در لایب‌لای این عرض‌ها، قابل توجه می‌باشد «ترکیب قومی سپاهیان» می‌باشد که اکثریت آنرا ترکمانان تشکیل می‌دادند و فقط اقلیت‌های کم‌تعدادی از «کرد» و «شول‌ها» نیز در این میان به چشم می‌خوردند، علت این عرض‌ها را نیز در اوضاع سیاسی آن دوران باید جستجو کرد. همانطور که قبلاً گفتیم این عرض‌ها توسط سلطان خلیل و در زمان اقامت اوزون حسن در گرجستان انجام گرفته است. سلطان خلیل بدین وسیله در غیاب پدرش اوزون حسن، سعی می‌کند با نشان دادن قدرت نظامی دولت مرکزی از هرگونه قیام و شورش احتمالی (مثل قیام اغورلومحمد، پسر دیگر اوزون حسن و از زنی دیگر) جلوگیری نماید تا زمانی که پدر از گرجستان بازگردد و بر اوضاع مملکت حاکم گردد. بنابراین عمل سلطان خلیل را می‌توان «قدرت‌نمایی نظامی» تعبیر کرد که زهر چشم گرفتن از رقیب را مدنظر داشته است.

بنابراین اثر دوانی که حاوی نکات مهمی درباره مشاغل، مناصب اصطلاحات نظامی و اداری، نام رجال و شخصیت‌های مهم مملکتی و همچنین گروه‌های نظامی و ساختار درونی سپاه عهد آق‌قویونلوها می‌باشد گروهها و افراد و مناصب زیر را شامل می‌گردد: توأچیان، پوشن‌دارها، ترکش‌بندها، قلفچیان، نوکران، بوی نوکران، سواره‌نظام‌ها، صاحب‌دیوان‌ها، یساولان، بکاولان، قوشچی‌ها، یارسچی‌ها، پیاده‌نظام‌ها، عزبان، نقاره‌چیان، رکابداران، یامچیان، مشعلداران، فیوجی‌ها، عمله‌های مطبخ‌شاهی، فراشان، ملازمان، شبانان و شیربانان، عمله‌های کتابخانه شاهی، مَطْرَبان، چارچیان، قوروق‌چیان، صنایع، ایباغچیان، قضات، سادات، موالی، مشایخ، امیران دیوان، ایناقات، دفتر توأچی، صدور، وزراء، مَهردار و... که با این تعاریف و اصطلاحات میتوان ادعا نمود این اثر «تذکره‌الملوک عهد آق‌قویونلوها» است. علاوه بر آن مولانا دوانی در لایب‌لای متن خود خصلت‌های سیاسی اخلاقی سلطان خلیل را نیز برشمرده بر توجه سلطان به احوال درویشان و همچنین عقیده او به توأم دانستن دین و دولت اشاره می‌نماید.

این اثر از نظر نگارشی نیز قابل توجه می‌باشد طوریکه سبک نگارش آن بسیار منشیانه و ادبی جلوه‌گر می‌شود. شاید که منشی بودن دوانی در این امر دخیل بوده باشد از طرفی در این اثر فنون و صنایع ادبی بسیاری بویژه استعاره، کنایه، تمثیل و نظایر آن مشاهده می‌شود، از طرفی دیگر این اثر بیانگر «تاریخنگاری توصیفی» این دوران نیز می‌باشد.

در این اثر همانند سایر تواریخ سلطنتی با احترامات ویژه‌ای نسبت به شخص اول مملکت مواجهیم و بدین ترتیب جلال‌الدین

دوانی که منصبش چنین امری را نیز اقتضا می‌کرده است عنوانوی چون «کیما خاصیت»، «حضرت سلیمان مکانی»، «حضرت سلطنت پناهی»، «خورشید اثر»، «گردون مائر»، «حضرت سلطانی»، «حضرت سلطان خورشید» و... را به سلطان آق‌قویونلوها نسبت داده که نشانی است از ارادت قلبی یا شغلی مولانا دوانی نسبت به او.

در ادامه مطلب فوق نکته‌ای مهم قابل ذکر می‌آید که اگر از نگاه علمی بدین اثر نظری افکنده شود مشخص می‌شود که رساله عرض از سبک و متد «مطالعه موردی» (Case Study) سود جسته به تحقیق و تفحص در موردی خاص پرداخته است، بنابراین هرچند این اثر مهم رساله کم‌حجمی می‌باشد ولی از نظر محتوایی، از قوت درونی خاصی برخوردار است.

از این محاسن که بگذریم به «معایب» یا به تعبیری دقیقتر به تنها عیب این اثر می‌پردازیم که همانا داشتن اغلاط املائی یا نوشتاری است. که آنهم در یک متن دستنویس و خطی اجتناب‌ناپذیر است. برخی اغلاط که در آن بین و در لایب‌لای این سطور به چشم می‌آیند عبارت‌اند از: «ان» (بجای آن)، «از انجمله» (بجای از آنجمله)، «استین» (بجای استین)، «هنکام» (بجای هنگام)، «روزکار» (بجای روزگار)، «ترکس» (بجای ترکس)، «انکه» (بجای آنکه)، «جولانگاه» (بجای جولانگاه)، «جمسید» (به جای جمشید) و...

همانطوریکه قبلاً گفتیم این اثر از لحاظ اداری نیز حائز اهمیت فراوانی است در این خصوص چند نکته به نظر می‌رسد:

۱- شاهزاده‌گان و امرا مقام‌الایی در بین سپاهیان داشتند.
۲- از نگاه دوانی، امرای دولتی به چندین دسته تقسیم می‌شوند: امیراعظم، امیرکبیر، امیر، امیرنویان (نوئین)، امیراقدام (امیر خاص شاهی و یا نگهبان مخصوص سلطان خلیل [در زمان تالیف اثر]).
۳- توأچیان را می‌توان نظامیان رده بالایی در مقر نظامی آق‌قویونلوها تصور کرد. ۴- مناصب لشکری به سه گروه اصلی تقسیم شده‌اند. الف: پوشن‌دار یا پوشن‌پوشی‌ها [شاید همان جوشن‌پوش‌ها]؛ ب: ترکش‌بندها؛ ج: قلفچیان [به ترکی تیراندازان ماهر]. در ضمن دسته دیگری نیز به نام «خدمه» بر امور جزئی و شاید امور پست لشکری می‌پرداخته‌اند. با این اوصاف در یک کلام می‌توان بدین اثر در وهله اول جنبه نظامی و در وهله بعدی جنبه اداری داد.

در پایان این مقال، نکته بسیار مهمی قابل ذکر می‌باشد؛ در میکروفیلم این نسخه خطی که در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی موجود می‌باشد احتمالاً اشتباهی صورت گرفته است چون قبل از شروع متن سی و نه ورقی این اثر سودمند جلال‌الدین دوانی، چهارده ورق از نسخه خطی اثر دیگری که مربوط به زمان شاه‌عباس دوم صفوی می‌باشد بدین اثر اضافه گشته است که به مسؤولین پرتلاش و صدیق آن کتابخانه باارزش به این مسئله توجه نمایند.

و اما سخن آخر ما در این نوشتار چیزی نیست جز ذکر خیر دوانی و اثرش رساله عرض، دوانی با بجا گذاشتن این رساله در آشنایی ما با تشکیلات نظامی و اداری ترکمانان آق‌قویونلو، خدمت شایانی نموده است. همین امر باعث گشته که اثر دوانی در حد و عهد خود بی‌نظیر باشد و اهمیتی دوچندان یابد و بر اثر این اهمیت بود که استاد فقید ولادیمیر مینورسکی نسبت به چاپ آن اقدام نمود. بنابراین ارج نهادن و شناخت بیشتر این اثر و مؤلف آن بیشتر احساس می‌گردد تا به درک صحیحی از آن دوران دست یابیم.

اثر دوانی حاوی نکات مهمی در باره مشاغل و مناصب اصطلاحات نظامی و اداری، نام رجال و شخصیت‌های مهم مملکتی و همچنین گروه‌های نظامی و ساختار درونی سپاه عهد آق‌قویونلوها می‌باشد.
مؤلف در این رساله شرح عرضی را ذکر می‌کند که سلطان خلیل آق‌قویونلو در کنار بند امیر (جنوب تخت جمشید) از لشکریان خوف دیده و مؤلف این رساله یعنی ملاجلال نیز در آنجا حضور داشته است.